

PAPER DETAILS

TITLE: KIRGIZCANIN IÇKILIK AGIZLAR GRUBU ÜZERINE

AUTHORS: Rysbek ALIMOV

PAGES: 23-40

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157084>

KIRGIZCANIN İÇKİLİK AĞIZLAR GRUBU ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Rysbek ALİMOV*

ÖZ: Kırgızcanın yerel şekillerinin tarihî, sosyal, göç ve etnogenetik gibi etkenler sebebiyle büyük ölçüde iç içe geçmiş ara ağız özelliği taşıdığı bilinir. Ancak diyalektolojik çalışmalarda İçkilik (Güney-batı) olarak tasnif edilen ağızlar grubu hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Derlenen ağız malzemeleri İçkilik ağızlar grubunun sadece ölçünlü Kırgızcadan değil, aynı zamanda kendisiyle komşu bölge ağızlarından da pek çok yönden ayrıldığını göstermektedir.

Makalede İçkilik Kırgızlarının dil özellikleri konu edilmektedir. Ağız farklılıkları fonetik, morfolojik, sentaks ve sözvarlığında görülen özellikler olarak tasnif edilmiştir.

İçkilik ağızlar grubunda Uyurca ve Özbekçe gibi Karluk grubu Türk dillerinin etkisi hemen dikkat çekmektedir. Bununla birlikte İçkilik Kırgızlarının mensup olduğu boylar arasında bir taraftan Oğuz kökenli, diğer taraftan ise Güney Sibirya'da görülen etnik isimlerin bulunması onların dilinde ilgili alt katmanların da var olduğuna işaret etmektedir.

Makaledeki veriler bu alanda yapılmış önceki çalışmalarla yazarın söz konusu ağızlar grubuyla ilgili alan çalışmalarından derlediği malzemelere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, İçkilik, ağız, diyalektoloji

On The Ichkilik Variety of Dialects of Kyrgyz

ABSTRACT: Most local varieties of Kyrgyz show a composite or in-between character. However, the Ichkilik group of dialects stands apart from other Kyrgyz dialects. The Ichkilik is actually a collective name of the group of tribes mainly settled in the Batken province of Kyrgyzstan and adjoining regions such as Fergana, Jergetal and Pamir of Uzbekistan and Tajikistan.

The linguistic data gathered so far shows that the Ichkilik idiom is quite distinctive not only from standard Kyrgyz, but from neighboring dialects as well. On the one hand, the language of Ichkiliks has a strong in-

* Mardin Artuklu Üni. Ed. Fak. TDE Böl. alimoff@gmail.com

fluence of Turkic languages such as Uighur and Uzbek. On the other hand, the linguistic data provides evidence that there are certain Oguz and some mixed layers in the dialect.

This paper is devoted to a study of the dialect of Ichkiliks. The author focuses on typical characteristics in the phonological system, morphology, sentence structure and lexicon of the dialect.

The paper is based on the results of the previous studies on Kyrgyz dialects as well as the author's materials gathered from field researches on the Ichkiliks and their idiom.

Key Words: Kyrgyz, Ichkilik, dialect, dialectology

1. GİRİŞ

Diyalektoloji çalışmalarında çağdaş Kırgızcada Kuzey ve Güney şeklinde iki (Batmanov 1938; Abduldayev 1966) veya Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı şeklinde üç (Yunusaliyev 1971) ağızlar grubu olduğu görüşü yaygındır. Bu sınırlar esasında bugünkü Kırgızistan'daki doğal coğrafi sınırlarla da örtüşmektedir. Kuzey ağızlar grubu Tanrı Dağları silsilesindeki Fergana sıradağlarının kuzeyinde, Güney ağızları ise aynı sıradağların güneyinde konuşulur. Yunusaliyev'in önerdiği Güneybatı ağızlar grubu güneydeki Oş şehrinden geçen Akbuura ırmağının batısında, Güneydoğu (Merkezî Güney) ağızlar grubu ise doğusunda konuşulur (Yunusaliyev 1971: 81-83). Ne var ki, eş dil çizgilerinin (isogloss) bu doğal sınırlar ile çoğu zaman uyuşmadığı da görülür. Çoğu kez kuzeyde Çüy vilayetinin batısı ve Talas ile güneydeki Aksı bölgesi, yine kuzeydeki Narın bölgesi ile güneydeki Suzak ve Özgön rayonlarının bazı kısımlarının idiomlarında benzer özelliklere rastlanır (Abduldayev, 1966; Bakinova 1956). Bununla birlikte son ses durumundaki *z* ve *s* fonemlerinde karşıtlığın silinmesi (örn.: *kız* ~ *kıs*, *biz* ~ *bis*), uzun ünlülerde diftonglaşma (örn.: *too* ~ *tow*, *suu* ~ *suw*), ön seste *k* ve *t* ötümlüleşmesi (örn.: *kel-* > *gel-*, *kaz* > *gaz*; *tart-* > *dart-* “çekmek”, *tur-* > *dur-* “ayağa kalkmak”) vs. gibi ses olaylarının Kuzey ve Güney ağızlarında karışık bir şekilde görülür (Abduldayev, 1956; Abduldayev 1966; Bakinova 1955; Bakinova 1956; Bakinova vd. 1959).

Mukambayev (1957) bu yüzden Kırgızca ile ilgili önerdiği ağız tasnifinde diğerlerinden farklı davranır. Kırgız ağızlarını tasnif eden diğer araştırmacılarda görülen karışıklık ve tutarsızlıkları gidermek adına öncelikle biri dışında bütün Kırgız ağızlarını *Tışkılık Kırgızcası* (Dış Kırgızca) şeklinde birleştirir, ardından dışarıda kalan ve bugünkü Kırgızistan'ın güneybatısındaki Batken ve civarında konuşulan ağız grubunu ise *İçkilik Kırgızcası* (İç Kırgızca) olarak gösterir.

Kırgızca ile ilgili diyalektolojik tasniflerde ağız sınırlarının coğrafi ve sosyal ölçütler yanı sıra Kırgız boylarının yerleşim coğrafyası, diğer

bir ifadeyle etnogenetik özelliklerine göre de belirlendiği bilinir (Yunusaliyev 1971). Kırgız boylarının XX. yy.a kadar konar-göçer hayat tarzı dolayısıyla aktif göç halinde oldukları dikkate alındığında, Kırgızcanın çoğu yerel şeklinin iç içe geçmiş veya ara ağız özelliği taşımasının doğal olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak aynı şeyi Mukambayev'in *İçkilik*, Yunusaliyev'in ise *Güneybatı* (veya yine *İçkilik*) olarak gösterdiği, esasen bugünkü Batken ve civarında konuşulan Kırgızcanın yerel şekli için söylemek pek mümkün değildir. İçkilik ağzının sadece ölçünlü Kırgızcadan değil, aynı zamanda kendisiyle komşu bölge ağızlarından da pek çok yönden ayrıldığı derlenen dil malzemelerinden anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada konuyla ilgili önceki yayınlardaki verilerle yazarın çoğunlukla 2005 ve 2006 yaz aylarında İçkilikliler ve onların diliyle ilgili yaptığı alan çalışmalarından derlediği malzemelere dayanarak genel hatlarıyla İçkilik ağızlar grubunun ayırıcı dil özelliklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır¹.

Makalede İçkilik ağızlar grubu içerisinde ağız adacığın oluşturan Çayırçılar (Çəərçi) dil özelliklerine değinilmemiştir. Pek çok yönüyle diğer İçkilik ağızlarıyla ortak özelliklere sahip olmasına rağmen, yoğunlukla Kırgızistan'ın Batken şehri ve civarındaki birkaç köyde konuşulan bu ağız fevkalade dikkat çekici farklılıklara sahiptir. Birincil uzun ünlü bulunduran çok sayıda kelimenin varlığı, ön seste ç > ts ses değişimi (tsay < çay “çay”, tsakır- < çakır “çağırma” vs.), apa “anne” yerine ene (< ana) kelimesinin kullanılması dikkat çeken örneklerden birkaçıdır. Söz konusu ağız adacığın ayrı bir çalışma konusudur.

2. İÇKİLİK KIRGIZLARI

İçkilik Kırgızları diye tanımlanan grup hâlen Kırgızistan'ın güneybatısında bulunan Batken vilayetindeki Batken, Kadamcay, Leylek rayonları*, Oş vilayetine bağlı Nookat rayonu ile bugünkü Özbekistan ve Tacikistan'a bağlı komşu bölgelerde (Özbekistan'ın Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Taşkent vs. vilayetleri; Tacikistan'ın ise Hocent, Cergetal ve Murgab bölgeleri) toplu olarak yaşarlar (ayrıca bk. Kılıç 2003: 79-135). Yine Kırgızistan'ın Calalabat vilayetine bağlı Suzak rayonunda da ahalisinin kendisini İçkiliklilerden sayan birkaç köy bulunmaktadır. Doğru Türkistan'daki Kaşgar civarında da kendilerini İçkilik

¹ Makalede İçkiliklilere ait ağız metinlerinin verilmesi amaçlanmadığı için örneklerin yazımında uluslararası fonetik alfabe (IPA) yerine Türk transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

* rayon: Kırgızistan'ın idarî bölümlenmesinde oblast'tan (vilayet) sonra gelen birimdir.

Kırgızlarına dâhil eden kabilelerin var olduğu bilinmektedir (Abramzon 1990: 27). Pamir Kırgızları ve onların Türkiye'ye göç eden bir kolu olan Van'ın Erçiş ilçesinde yerleşik Kırgızlar da İçkilik Kırgızlarındandır (Kayıpov 2010: 181-199).

Kırgız şecere geleneğine göre bugün İçkilik grubunu teşkil eden boylar şunlardır: *Avat, Boston, Böksö, Börü, Cookesek, Çapkıldık, Kañdı, Katagan, Kesek, Kıdırşa, Kıpçak, Koñurat, Nayman, Savay, Teyit, Töölös, Noygut, Orgu* (Karatayev 2003: 81). Ancak bu birliğe giren boy isimleri ve sayıları kaynaklarda değişiklik göstermektedir. Abramzon bu grubun mensupları olarak *Kıpçak, Nayman, Teyit, Kesek, Cookesek, Kañdı, Boston, Noygut, Töölös, Avagat* (>Avaat) ve çekince koyarak, *Kıdırşaa* ve *Orgu* boylarını sayar (Abramzon 1990: 25). Aristov ise İçkilik Kırgızlarının toplam 20 boydan oluştuğunu belirtir ve büyük boylar arasında mezkûr boyların birçoğunu sıralamakta birlikte *Kazık Ayak, Kara Saadak, Kara Teyit* ve *Çal Teyit* gibi boy isimlerini de zikreder (Aristov 1894: 391-486).

Bazı kaynaklarda İçkilik boylarından olanların kendilerini ayrıca *Oñ* (sağ) ve *Sol* (sol) olmak üzere iki alt gruba ayırdığı kaydedilir. Buna göre *Teyit, Kesek, Cookesek, Töölös, Kıpçak, Avat, Kañdı, Nayman, Katagan* ve *Orgu* boyları İçkiliklilerin *Oñ* koluna, *Savay, Saray, Pakal* ve *Boston* boyları ise *Sol* koluna dâhil edilir (Bakinova 1956: 9).

İçkilik birliğine mensup boy isimlerinin kaynaklara göre farklı ve çelişkili bilgiler içermesine rağmen, zikrolunan boylardan birkaçının bu grubun çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir. Bunlar *Avat, Boston, Döölös, Kañdı, Kıpçak, Kesek, Nayman, Noygut* ve *Teyit* boylarıdır. Nitekim Kırgız şecerecilerinin bir kısmı İçkilik birliğini bu boylarla sınırlı tutmaktadır (Umar Uulu 1991: 22).

Kırgızlarla ilgili tarihî ve etnografik çalışmalarda XIX. yy.ın ikinci yarısından itibaren İçkiliklilerle ilgili bilgiler de yer almaya başlar. Kimi araştırmacılar İçkilik grubuna girenleri Kırgızlara sonradan dâhil olan boylar diye tasnif ederek onların büyük bir kısmını ya XVI. yy.da Deşt-i Kıpçak'tan, ya da Doğu Türkistan'dan geldikleri görüşünü ileri sürer. Kimileri de İçkiliklileri eski Kırgız boylarından saymakta ve etnografyası ile idiomlarındaki bir takım farklılıkların daha yeni dönemlerde komşu Özbek, Uygur ve bilhassa Tacik etkisiyle oluştuğu kanaatindedirler.

İçkilik Kırgızlarından ilk bahsedenlerden biri Valihanov'dur ve kendisi bir taraftan İçkiliklileri, diğer taraftan ise yine Kırgız boylarından olan Kıpçak, Kıtay ve Naymanları haricî Kırgızlar diye sınıflandırır, dayanak olarak da mezkûr boyların kendilerini Kırgız addetmeleri ve atalarının, şecerelerine göre, Kırgızbay adlı biri olduğunu söylemelerine rağmen, diğer Kırgız boylarının bunu kabul etmemelerini gösterir.

(Valihanov 1958: 110).

Aristov İçkiliklilerin Kırgızlar arasına sonradan dâhil olan haricî boylardan olduğu hususunda Valihanov'la hemfikirdir. İddiasını ise diğer Kırgız boylarında geçen klan isimlerinin İçkilik boylarında hiç görülmemesine bağlamaktadır. Bununla birlikte İçkilik arasında zikredilen Nayman, Kesek ve Kıpçak boylarının Kazaklarda da olduğu gerçeğinden yola çıkarak onların Fergana bölgesine Şeybanî Özbekleriyle birlikte geldiğini ve bilahare İçkilik Kırgızlarına dâhil olduğunu ileri sürmektedir. Aristov'a göre İçkilik Kırgızları arasında tarihî Türk boy ve klan adlarının hiç geçmemesi sebebiyle onları, zamanla bir boy birliği oluşturmuş “bigâneler camiası” olarak değerlendirmek daha doğrudur (Aristov 1894: 391-486).

Petrov Reşidüddin'in Câmîü't-Tevârih'i ile Seyfüddin Ahsikentî'nin Mecmuatü't-Tevârih'i gibi tarihî kaynaklarda yer alan ve kendisinin İçkiliklilerle ilişkilendirdiği bir takım bilgilere dayanarak İçkilik grubuna giren kabilelerin esas kısmının XII.-XIII. yy.da Yenisey civarından Tanrı Dağlarına doğru göç etmiş topluluklar, bir kısmının da XVI. yy. başında Deşt-i Kıpçak taraflarından Fergana vadisine gelenler olduğunu iddia eder (Petrov 1960: 70-80; bu görüşün eleştirisi için bk. Abramzon 1971: 18).

Abramzon ise Tanrı Dağı Kırgızlarının etnik yapısının çok karmaşık olduğunu baştan belirterek İçkilik Kırgızlarına mensup boyların Tanrı Dağlarının doğu yamaçlarından (Doğu Türkistan) bugünkü yaşadıkları bölgeye henüz XVI-XVII. yy.da göç ettiğini ve burada bölgenin yerlisi olan ve daha sonra İçkiliklilere katılan Çogorok (Babürnâme'deki *Çograk*) gibi Türk boylarıyla karıştığını belirtir (Abramzon 1971: 30-31).

Yunusaliyev çağdaş Kırgızcanın daha XIV. yy.da bugünkü özelliklerine sahip olduğunu, İçkiliklilerin dil özelliklerinin diğer Kırgız boylarının ağızlarıyla birlikte çok uzun zamandır tek dil içerisinde geliştiğini belirterek dolaylı olsa da İçkiliklilerin bugünkü Kırgız kavmini oluşturan diğer boylardan hiçbir yönüyle farklı olmadığı görüşünü savunur (Yunusaliyev 1956: 41-45).

İçkilik Kırgızlarının teşekkülü ve tarihiyle ilgili görüşlerin birbirinden farklı olmasına rağmen, araştırmacıların ekseriyeti İçkilik terimini yukarıda saydığımız çeşitli boylardan oluşan bir birlik anlamında kullanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle ilgili kaynaklara göre İçkilik, Kırgızlara sonradan dâhil olmuş ve çekirdeğini *Kıpçak*, *Teyit*, *Kesek*, *Töölös*, *Kaıdı* gibi boyların meydana getirdiği belirli ve sınırlı sayıdaki kabileden müteşekkil oldukça eski bir geçmişe sahip bir konfederasyonun adıdır.

İçkilik kelimesi bugünkü Kırgızcada “içeride olan” anlamındadır,

ancak kelimeye farklı kaynaklarda “merkezde olan”, “(sonradan) içeriye alınan”, “(sonradan) dâhil olan” gibi anlamlar da yüklenmektedir (Karatayev 2004:81; Çorotegin – Ömürbektegin 1996: 219).

Kırgız şeceresine göre Türk-Moğol geleneksel askerî-siyasî yapılanmasına uygun olarak *On* “sağ” ve *Sol* “sol” şeklinde teşkilatlanmış Kırgızlarda, bu iki grubun dışında İçkilik şeklinde bir grubun olması ister istemez bu grubu teşkil eden boyların geleneksel Kırgız kabile birliğine sonradan katıldığı görüşü ile bu kelimeye atfedilen son iki anlamın geçerli olabileceğini pekiştirmektedir.

Ancak kendilerini İçkilik grubuna mensup kabul edenlerin toplu yaşadığı Kırgızistan’ın güneybatı bölgesi dışında (örneğin, Isık-Köl, Talas, Çüy, Çatkal.) yaşayan *Kıpçak*, *Katagan*, *Töölös*, *Kaydı* gibi boylara mensup kimselerin kendilerini İçkilik grubuna dâhil etmemeleri, İçkilik isminin, şecere geleneğine göre bu isimle anılan birliğe dâhil olan kabilelerle değil, daha çok mezkûr bölge ile ilgili bir etnonim olduğunu düşündürmektedir.

Bununla birlikte, İçkilik Kırgızlarının kendi grupları dışındaki Kırgızlara hitaben kullandıkları *Arkalık* “sırt’ta, yani dışarıda olan” tanımı, bununla birlikte *İçkilik*’e eşanlamlı olarak *On Uul* “On Oğul”, *Bulgaçı* ve *Toguz Uul* “Dokuz Oğul”, onların karşısı olarak da sırasıyla *Otuz Uul* “Otuz Oğul” ve *Kırgız* isimlendirmelerinin kullanılması, *İçkilik* adının günümüzde artık bu boy birliğinin alt katmanı olmuş yerli Türk kavimlerine ait askerî-siyasî yapılanmanın bir kolu olduğu görüşüne sevk etmektedir. Karmışeva’nın kayıtlarındaki Tacikistanlı Kırgızlardan bir kaynak kişinin “Kırgızlar, Otuz Uul kabile birliğini teşkil eden Dış Kırgızlar ve kendimin de mensup olduğu İç Kırgızlar şeklinde ikiye ayrılır.” şeklinde açıklaması bu bakımdan ipucu niteliğindedir (Abduldayev 1966).

Geleneksel Türk historyagrafyasında askerî-siyasî yapılanmadaki *İç-Dış* karşıtlığının Oğuzlarda görüldüğünün burada zikredilmesi yerinde olacaktır. Yukarıdaki ikili karşıtlıklarda görülen bu durum (*On Uul*↔*Otuz Uul*, *Bulgaçı*↔*Otuz Uul*, *Toguz Uul*↔*Kırgız* vs.) günümüzde bu coğrafyada ikili (dual) askerî-siyasî yapılanmaya sahip çok sayıda tarihî Türk kavminin iç içe olduğuna ve tarih içerisinde katmanlaştığına işaret etmektedir.

İçkilik birliğine giren daha küçük boylar arasında bir taraftan *Kızılbaş*, *Göklen*, *Ersarı*, *Teklen*, *Türkmön* gibi Oğuz soylu, diğer taraftan *Urgu*, *Sokolok*, *Murkut* gibi Tuva ve Altaylılara ait, ayrıca *Çogorok*, *Çüiyüt*, *Türktow*, *Sart-Kıpçak*, *Tarançı*, *Uygur*, *Galça*, *Lakay* gibi karışık etnik isimlerin bulunması bu görüşü açıkça desteklemektedir (Karatayev 2004).

Konuyla ilgili birinci elden tarihî kaynakların bulunmaması, eldeki verilerde görülen zıtlık ve tutarsızlıklar, İçkilikliler ve bu birliğe dâhil olan kabilelerin geçmişiyle ilgili ikna edici bir şey söylemeyi engellemektedir. Ancak şurası açıktır ki İçkiliklilerin dilinde önemli ölçüde Karluk grubu Türk dillerinin, yani Özbekçe ve Uygurcanın etkisi görülmektedir. Yalnızca dil değil, etnografya yönünden de bu grup mensuplarının diğer Kırgızlardan farklı özelliklere sahip olduğu dikkat çekicidir. İçkiliklilerin maddî ve manevî kültüründeki pek çok özellik aynı zamanda Özbek ve Uygurlarda da rastlanır (geniş bilgi için bk. Bakinova 1955).

Bununla birlikte örnekleri çok yaygın olmasa da Kırgız ağzlarında görülen ön seste $b \sim m$ ikililiği hususunda İçkilik ağzının genellikle b 'den yana olması gerçeği, yine ön seste $k > g$, $k > g$ ve $t > d$ ötümlüleşmesi gibi ses olayları söz konusu ağızda Oğuz alt katmanının varlığının bir göstergesidir.

Kırgızlar arasında geleneksel askerî-siyasî yapılanma ile ilgili *Oŋ* ve *Sol* kavramları bizzat bu birlik mensupları için günümüzde artık herhangi bir şey ifade etmemektedir; buna mukabil *İçkilik* grubu kabilelerinden birine mensup kimseler bu birliğe dâhil olmayan diğer Kırgızları kendilerinden ayırmak için *Arkalık* sıfatını kullanırlar. Bu da İçkilik grubu mensuplarında bir birlik şuuru olduğunu göstermektedir. Dil ile beraber maddî ve manevî kültür yönünden diğer Kırgızlardan önemli farklılıkları ve son olarak, diğer Kırgızlara karşı kendilerini “ötekileştirmeleri” aslında onların alt-etnik bir yapılanmaya sahip olduğuna da işaret etmektedir.

3. İÇKİLİK KIRGIZLARININ DİL ÖZELLİKLERİ

İçkilik ağızlar grubu, bir taraftan hiçbir Kırgız ağzında görülmeyen özgün, diğer taraftan ise başka bölge ağzlarının biri veya ikisi ile ortak özellikler taşır. Ancak ortak özellikleri paylaştığı bölge her zaman komşu bir bölge değildir. Meselâ, dudak ünlülerinde görülen diftonglaşma, İçkilik ağzlarıyla bazı ortaklıklara sahip komşu Oş, Aravan ve Karasuu bölgelerinde yaşayanların dilinde değil, onlardan oldukça uzak olan Aksı ve Talas ağzlarında görülür. Keza, *kışta* “kışın” yerine *kışındası* ve sırasıyla *cazındası* “ilkbaharda”, *cayındası* “yazın” vs. kullanımı İçkilikliler yanında Narın bölgesinde de görülür.

Bununla birlikte İçkilik ağzlarının dil özelliklerini bütün İçkiliklilere teşmil etmek de doğru değildir. Araştırmamız sırasında zikrolunan ağızlar grubu içerisinde farklı ağız merkezlerinin olduğu görülmüştür. Bunlar itibarî olarak sırasıyla Leylek, Batken, Cergetal ve Pamir şeklinde gösterilebilir. Leylek'e bağlı İçkilik idiomları arasında Tacikistan'ın Hocent vilayeti ile Özbekistan'ın Taşkent (Buka bölgesi), Semerkand, Cizzak (özellikle Bahmal ve Zaamin bölgeleri) vilayetlerinde yerleşik

Kırgızların dili gösterilebilir. İkinci merkeze bağlı olarak Kırgızistan'ın Batken, Kadamcay, Nookat rayonları ile Özbekistan'ın Fergana vilayetindeki, Cergetal merkezine ise Kırgızistan'ın Çon Alay ile Tacikistan'ın Cergetal bölgelerindeki Kırgızların ağız dâhil edilebilir. Pamir Kırgızcasını ise Tacikistan'ın Murgab bölgesinin yerlisi olan Kırgızlarla Afganistan'ın kuzeyindeki Vahan "koridoru" ile Türkiye'de Van'ın Erçiş ilçesinde toplu olarak yaşayan Kırgızların idiomları oluşturur.

Leylek aynı zamanda bütün olarak İçkilik ağız merkezi de kabul edilebilir. Bir taraftan İçkiliklere atfedilen dil özellikleri bakımından Leylek ağızında görülen nispî istikrar ve tutarlılık, diğer taraftan ise İçkilik grubuna mensup kimselerin atalarının hâlihazırda oturdukları bölgelere Leylek'ten gelmelerini göstermeleri (Bakinova 1956: 9) buna işaret etmektedir.

3.1. İçkilik Kırgızları Ağız Fonetik Özellikleri

1. Diğer Kırgız ağızlarından farklı olarak çok sayıda birincil uzun ünlü bulundurulur: *āç* "aç", *āğıl* "ağıl", *ārık* "zayıf", *bīr* "bir", *bēş* "beş", *bōl* "ol-", vs. Yapılan derlemelerde birincil ünlü bulunduran kelimelerin sayısının 100'ü geçtiği saptanmıştır (bk. Alimov 2010). Birincil uzun ünlü bulunduran örneklerin büyük oranda Türkmencedeki verilerle örtüştüğü görülmüştür. Ancak örneklerden önemli bir kısmının benzerine çağdaş Türk dillerinde değil, yalnızca tarihî Türk dillerinde rastlanılmıştır.

2. Bazı kelimelerde *c->ø*: *örmölö-* (ÖK. *cörmölö-*) "emeklemek", *üz* (ÖK. *cüz*) "yüz, çehre", *üstömön* (ÖK. *cüstömön* < *cüzü tömön*) "yüz aşağı", *ırğa-* "eğlenmek, neşelenmek" (ÖK. *cırğa-* < Mo. *cırğa-*), *ırğal* "rahatlık, zevk" (ÖK. *cırğal* < Mo. *cırğal*),

3. Ön seste *y~c-* ikililiği: *yol* ~ *col* "yol", *yakşı* ~ *caķşı* "iyi", *yâķ* ~ *coķ* "yok", *yıl* ~ *cıl* "yıl", *yardam* ~ *cardam* "yardım", *tör yüz* ~ *tör cüz* "dört yüz" vs. Zikrolunan örnekler ve benzerleri tek başına veya cümle başında kullandıklarında öteki Kırgız ağızlarında olduğu gibi genellikle ön seste *c* ile, ancak cümle içinde kullanıldığında ön sesteki *c*'nin *y*'ye kaydığı görülür. Örneğin: *Caķşı ken dep ayıtşattar* "İyi olduğunu söylerler"; *Cüda yām yahşı boģon ken özü* "Çok da iyi olmuşmuş aslında."

4. Bazı kelimelerde ön ve içseste *m-* ünsüzü yerine *b-* veya onun ötümsüz karşıtı *-p-* ünsüzünün (yalnızca içseste) kullanılması: *ben* (ÖK. *men*) "ben", *benin* (ÖK. *menin*) "benim", *bunday* (ÖK. *minday*) "böyle", *bunoģu* (ÖK. *minagi*) "bu, işte bu", *boyun* (ÖK. *moyun*) "boyun", *boyunça* (ÖK. *moyunça*) "boyunca", *böön* (ÖK. *möön*) "oniki parmak bağıracağı", *bözök*, *buzow* (ÖK. *muzoo*) "buzağı", *buun* (ÖK. *muun*) "boğum", *tapan* (ÖK. *taman*) "taban", *kıpın* (ÖK. *kımın*) "zerre", *çabındı* (ÖK. *çamındı*) "kırpıntı" vs. Kimi bölgelerde bu örneklerin iki şekli, ki-

milerinde ise tek şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu ses olayı Isıkgöl, Talas gibi diğer Kırgız ağızlarında da görülür, ancak İçkilik ağızlarına kıyasla ötekilerde tespit edilen örneklerin sayısı çok daha azdır.

5. Ön seste ötümlüleşme. a) *k>g, k>g*: Örneğin, *gaz* (ÖK. *gaz*) < ET. *kāz* “kaz”, *gilem* (ÖK. *kilem*) < Fa. *gilīm* “halı, kilim” *göcö* (< ÖK. *köcö*, Kaz. *köce*) “çorba tarzı bir yemek çeşidi”, *gülçə* (ÖK. *külçö*) < Fa. *kulça* “yuvarlak ve yassı çörek”, *gış* (ÖK. *kış*) < Fa. *hişt* “kerpiç”, *gılıç* (ÖK. *kılıç*) < ET. *kılıç* “kılıç”, *goon-* (ÖK. *kuban-*) < ET. *kıvan-* “sevinmek, kıvanmak”, *gonuç* (ÖK. *konç*) < ET. *konç* “konç”, *gorun-* (ÖK. *korun-*) < ET. *korun-* “korunmak”, *govdə* (ÖK. *köödön*) < ET. *kövtünj* “gövde”, *ğıyvıra-* (ÖK. *kıbıra-*) < ET. *kıpır+a-* “kıpırdanmak” *ğıyıldeş-* < ÖK. *kıcıldeş-* “patırtı çıkarmak” vs.

Örneklerden anlaşıldığı gibi İçkilik ağızlarında ön seste *k>g, k>g* ötümlüleşmesi hem ön, hem art ünlülerden önce görülmektedir. Bu ses değişimi, bilindiği üzere, sınırlı sayıda kelimeyle ilgili olarak karışık bir biçimde Kırgızcanın diğer ağızlarında da karşımıza çıkar, ancak İçkilik ağızlarından farklı olarak öteki ağızlarda ön seste *k>g, k>g* olayı sadece ön ünlü bulunduran kelimelerde görülür. Örneğin; *göl* (ÖK. *köl*) “göl”, *gel-* (ÖK. *kel-*) “gelmek”, *gir-* (ÖK. *kir-*) “girmek”, *gör-* (ÖK. *gör-*) “görmek”, *gül-* (ÖK. *kül-*) “gülmek” vs. İlginçtir ki son örneklerin hepsi İçkilik ağızlarında yaygın *k>g* değişimine rağmen ön seste *k*’lidir, yani *köl, kel-, kir-, kör-, kül-* vs. şeklindedir.

Diğer Kırgız ağızlarında ön seste *g/g* bulunduran Arapça Farsça alıntı kelimelerde bu pozisyondaki ses ötümsüzleşirken İçkilik ağızlarında istisnasız ötümlü şekilleriyle kullanılır. Örneğin, *gügürt* (ÖK. *kükürt*) < Fa. *gūgird* “kükürt”, *gümən* (ÖK. *kümön*) < Fa. *gūmān* “zan, şüphe”, *gədəy* (ÖK. *kedey*) < Fa. *gedā* “fakir, fukara”, *govğa* (ÖK. *kooğa*) < Fa. *gavğa* “kavga” vs.

b) Bazı kelimelerde görülen *t>d* değişimi. Örneğin, *daştuw* (ÖK. *taştuu*) “taşlı”, *dəndır* (ÖK. *tandır*) < Ar. *tannūr* “tandır”, *deşsel-* < ÖK. *teşsel-* “sallanmak”, *demsele-* < ÖK. *temsele-* “başı boş gezmek”, *döş* < ÖK. *töş* “döş”, *doy* < ÖK. *toy* “düğün. merasim”, *duwra-* < ÖK. *tuura-* “taklit etmek, öykünmek”, *dumalak* < ÖK. *tomolok* “yuvarlak”, *dorvo ~ torvo* (ÖK. *torbo*) “torba” vs. Bununla birlikte ÖK.da önseste *d* ünsüzü ile başlayan kelimelerin bir kısmının İçkilik ağızlarında *t*’li olduğu görülmektedir. Örneğin, *tarvız* (ÖK. *darbız*) “karpuz”, *tayyar* (ÖK. *dayar*) “hazır”, *taam* (ÖK. *daam*) “lezzet; yemek” vs.

6. İç seste *-l->ø*: *al-, sal-, kal-, kel-, bol-* fiillerinin kimi fiilimsiler veya fiil çekim ekleriyle kullanıldıklarında hece sonundaki *l* sesinin düşmesidir. Örneğin, *bolboyt > bovoyt* “olmaz, olmayacak” *kelbeyt > keveyt* “gelmez, gelmeyecek” *albayt > avayt* “almaz, almayacak”, *boluptur >*

boptur “olmuş”, *keliptir* > *keptir* “gelmiş”, *kelgen* > *kegen* “geldi, gelmiş”, *kelgençe* > *kegiçe* “gelinceye kadar”, *kelgile* > *kegile* “geliniz”, *alğan* > *ağan* “aldı, almış”, *alsa* > *asa* “alsa, aldıysa”, *bolğon* > *boğon* “oldu, olmuş”, *bolso* > *boso* “olsa”, *salğan* > *sağan* “koydu, bıraktı; koymuş, bırakmış” vs.

7. İç seste *b* > *v*: *barvay* (ÖK. *barbay*) “varmadan, gitmeden”, *ölvöyt* (ÖK. *ölböyt*) “ölmez”, *köv eken* (ÖK. *köp eken*) “çok çalışarak”, *devegile* (ÖK. *debegile*) “demeyin” vs. Bu ses olayı iç ses durumunda iki ünlü arasında kalan *b* ünsüzü ile ilgili olarak öteki Kırgız ağızlarının çoğu için geçerlidir (örn.: Aksı ağızında *atalarıvıs* “(ÖK. *atalarımız*) “atalarımız”), ancak İçkilik ağızlarında bu ses olayı ayrıca önceki hecenin son sesine komşu hece başı *b* ünsüzüyle de ilgilidir. Bazen cümle içerisinde *bar*, *bir* ve *ber-*, *bol-*, *bar-* kelimelerinde ön sesteki ünsüzün sızıcılığı görülür. Örneğin: *İlgeri vir padişa var eken*. (ÖK. *İlgeri bir padişa bar eken*) “Bir zamanlar bir padişah varmış.”; *Atası bir at minip uygö varat*. (ÖK. *Atası bir at minip üygö barat*) “Babası bir ata binerek eve varır.”; *Men üç ownap bir koçkor volom*. (ÖK. *Men üç oonap bir koçkor bolom*.) “Ben üç kez yuvarlanırım ve bir koç olurum (koça dönüşürüm)” (örnekler için bk. Abduldayev 1966: 119).

8. ÖK. ve öteki ağızlarında hece sınırındaki *r*, *l*, *m*, *η*, *k*, *t*, *ş* sesleriyle *l* sesi arasında görülen düzenli ilerleyici benzeşme olayı görülmez, bunun aksine bazı örneklerde gerileyici benzeşme görülür: *barlık* (ÖK. *bardık*) “bütün, hepsi”, *birlik* (ÖK. *birdik*) “birlik”, *kimler* (ÖK. *kimder*) “kimler”, *türlüw* > *tüllüw* (ÖK. *türdüü*) “türlü, çeşitli”, *tillə* (ÖK. *dilde*) “altın”, *uşla-* (ÖK. *-*, Aksı ağızında *uşta-*) “tutmak, yakalamak”, *tişle-* (ÖK. *tişte-*) “dişlemek”, *mollo* (ÖK. *moldo*) “molla, din hocası” vs.

9. Önseste *l* ünsüzünün durumunu koruması. İçkilik ağızlarında ön seste *l* bulunduran örneklerin tümü diğer Kırgız ağızlarında bir dar ünlü ile başlar. Örneğin, *lay* (ÖK. *ılay*) “çamur”, *layka* (ÖK. *ılayka*) “bulanık”, *laķap* (ÖK. *ılaķap*) “atasözü, deyim” < Ar. *laķab* “künye, lakab”, *lağən* (ÖK. *ilegen*) < Fa. *lagan* “leğen, yayvan tas”, “leğen”, *ləp* (ÖK. *ilep*) < Fa. *leb* “dudak”.

10. Ses erimesinin önlenmesi için zayıf ünsüzlerin güçlü ünsüze dönüşmesi: a) *y* > *g*: ET. *eğer* (EDPT 63b) > *eyer* > *eger* (ÖK: *eer*) “eyer”, ET. *eğiz* (EDPT 73b) > *eyiz* > *egiz* “yüksek”, ET. *ıdı*: (EDPT 41a) > *iye* > *egee* “sahip”; b) *w* > *g*: *tebe* > *töwö* > *tögö* (ÖK. *töö*) “deve” (krş. Uyg. *töge* “deve”), Fa. *samur* > *suwur* > *suğur* (ÖK. *suur*) “marmot, dağ sıçanı”, ET. *sub* > *suw* > *suğ* (ÖK. *suu*) “su”, ÖK. *ciber-* > *cüwör* > *cügör-* “göndermek”.

11. Kısa ve uzun *ə* seslerinin bulunması: *əsəl* “bal”, *məydə* “ufak”, *əyt-* “söyle-”, *cəylöö* “yayla”, *bəəri* “hepsi”, *səəl* “biraz”. Kısa *ə* sesinin

ayrıca anlam ayırıcı özelliği de bulunmaktadır: *pəs* “alçak” – *pes* “bir hastalık adı”, *bərək* “yaprak” – *barək* “değer”, *kəl* “kel” – *kel-* “gel-”, *kər* “sağır” – *ker-* “germek” vs.

12. Dudak diftonglarının bulunması: *suw apke* (ÖK. *suu alıp kel*) “su getir”, *towdon kegen* (ÖK. *toodon kelgen*) “dağdan gelmiş”, *üylüw ede* (ÖK. *üylüü ele*) “ev sahibiydi”, *biröw ağan* (ÖK. *biröö alğan*) “biri almış” vs. Ancak dudak diftongları bakımından İçkilik ağzı Kırgızcanın Aksı ve Talas ağızlarına kıyasla daha tutarsızdır. Bazen diftonglar yerine uzun ünlülerin kullanıldığı da görülür: *kuwup cügöröt* ~ *kuup cügöröt* (ÖK. *kuup ciberet*) “kovar”, *buuday eget* (ÖK. *buuday eget*) “buğday eker”, *uulu yəm bar* “oğlu da var” vs.

13. İç ve son ses durumundaki *z* ve *s* ünsüzleri arasında anlam ayırıcı özelliğin korunması: *kız-* “ısınmak” – *kıs-* “kısmak”, *az-* “azmak” – *as-* “asmak”, *kızık* “ilginç” – *kısık* “coğr. boğaz” vs.

3.2. İçkilik Kırgızları Ağzı Morfolojik Özellikleri

1. Karluk grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi zamir *n*’sinin bulunmaması: *ata+sı+ğa* (ÖK. *ata+sı+n+a*) “babasına”, *ata+sı+da* (ÖK. *ata+sı+n+da*) “babasında”, *ata+sı+dan* (ÖK. *ata+sı+n+dan*) “babasından” vs.

2. Karluk grubu Türk lehçelerinde olduğu 3. teklik şahıs iyelik ekinin sonra yükleme hal ekinin –*nI*, yönelme hal ekinin –*GA* olması: *til+i+ni* (ÖK. *til+i+n*); *bala+sı+ğa* (ÖK. *bala+sı+n+a*).

3. Özbek Türkçesinde olduğu gibi topluluk sayı ekinin +*oo/+öö* (örn. *eköö* “ikisi (birlikte)”) yerine +*älä* olması: *ekäläsi* “her ikisi”, *üçäläñiz* “üçünüz birlikte” vs. Ancak bu kullanım Özbekçe ile iç içe veya onlara yakın bölge idiomları için söz konusudur. Aynı durum Farsça *dāna* “tane” kelimesinden türeme enklitik –*tA* formu için de geçerlidir. Örneğin, *bittä* “bir adet”, *altıta* “altı adet”, *om beštä* “on beş adet” vs. ÖK.da olmayan bu şekil İçkilik ağızlar grubunda sık kullanılır, ancak Özbek ve Taciklerle komşu yerleşim birimlerinde bu kullanım yaygın iken, komşu olmayan uzak köylerde nispeten daha az kullanılır.

4. Diğer Kırgız ağızlarında fiil çekiminde 3. çokluk şahıs eki için işteşlik çatı ekinin yararlanılır; ancak bu ağızda bu görevi pek çok Türk lehçesinde olduğu gibi +*lAr* çokluk eki üstlenir: *aytattar* “söylerler”, *keletter* “gelirler”, *aytqandar* “söylemişler”, *aytsalar* “söyleseler”. Bazen bu iki ek birlikte kullanılır: *aytışattar* “söylerler”, *kelişetter* “gelirler”, *aytışqandar* “söylemişler, söylediler”, *aytışsalar* “söyleseler” vs.

5. *ķanday* “nasıl”, *ķayda* “nerede” gibi soru kelimelerine +*lAr* ekinin gelmesi: *ķanday+lar*, *ķayda+lar*.

6. Ek-fiilin belirli geçmiş zaman şekli olarak *ele* yerine *ede* ~ *edi* şekillerinin kullanılması: *bar ede* “var idi”, *kegen ede* “gelmişti”, *kördü ede* “gördüydü” vs.

7. *ciber-* “göndermek” fiili yerine *cügör-* (< *cüwör*-< *ciber-*) şeklinin kullanılması: *onu cügördüm ede* (ÖK. *anı ciberdim ele*) “onu göndermiştim”, *küttürvöy alıp cügör endi* (ÖK. *küttürböy emi alıp ciber/iy*) “fazla bekletmeden artık (kadehi) kaldırır”. Örnekteki *w > g* ses olayı için bk. 3.1.1/8.

8. İvedilik bildiren *iy-* (< *id-*), *ir-* (< *ber-*), *ciber-* (< *ida ber-*), yardımcı fiilleri yerine *ver-* (< *ber-*) yardımcı fiilinin kullanılması: *içiver-* (ÖK. *içip iy-/ir-/ciber-*) “içivermek”; *cügörüver-* (ÖK. *ciberip iy-/ir-*) “gönderivermek” vs.

9. *-ğAnI/-ğOnU* zarf-fiil eki için ekin eski *-ğAIII/-ğOlU* şekillerinin kullanılması: *körgölü bardım ede* (ÖK. *körgönü bardım ele*) “görmeye (görmek için) gitmiştim”, *algalı kegen* (ÖK. *alganı kelgen*) “almaya (almak için) geldi” vs.

10. Bazı zaman zarflarında sonda 3. teklik şahıs iyelik ekinin geçmesi: *kışındası* ~ *kıştası* (ÖK. *kışta* ~ *kışında*) “kışın”, *cazındası* (ÖK. *cazda* ~ *cazında*) “ilkbaharda”, *cayındası* (ÖK. *cayda* ~ *cayında*) “yazın”, *küzündösü* (ÖK. *küzdö* ~ *küzündö*) “sonbaharda, güzün”, *kündüzü* (ÖK. *küngüz*) “gündüzleyin, gündüz vakti”, *keçindesi*, *keçkesi* (ÖK. *keçinde*, *keçke*) “akşamleyin”, *tündösü* (ÖK. *tündö*) “geceleyin” vs.

11. 1. çokluk şahıs istek-emir eki *-AII(k)* yerine *-Ayl(k)* ve *-Aylk* şekillerinin kullanılması: *oğó baraylık / oğó barayık* (ÖK. *ağa baralı*) “ona gidelim” vs.

12. *uşul*, *oşol* işaret zamirleri yerini *şu(l)*, *şo(l)* şekillerinin kullanılması: *şo bala cüda şok bede* (ÖK. *oşol bala ötö şok (emes) bele*) “O çocuk çok haşarı değil miydi?” vs.

13. Nereli olduğunu bildirmek için kalıplaşmış kelimelerde *+IIK* (< *ET+lığ*) yerine *+çI* ekinin kullanılması: *Alayçı* (ÖK. *Alaylık*) “Alaylı”, *Batkençi* (ÖK. *Batkendik*) “Batkenli”, *Ferganaçı* (ÖK. *Ferganalık*) “Ferganalı”, *şəərçi* (ÖK. *şəardık*) “şehirli” vs. Ancak bu tür kullanım İçkiliklilerin yoğun yaşadığı bölgelerdeki yer isimleriyle sınırlıdır. Diğer bir tabirle, uzak bölgelerde yaşayanlar için genel Kırgızcadaki *+IIK* kullanılır. Örn.: *Oştuk* “Oşlu”, *Bişkektik* “Bişkekli” vs.

14. ÖK. ve öteki ağızlarda kullanılan limitatif ve terminatif (varış) hali için datifli *çeyin* “kadar” çekim edatı yerine *+GAçA* ekinin daha yaygın kullanılması: *tör küngeçe* (ÖK. *tört küngö çeyin*), “dört güne kadar”, *Oşgəçə* (ÖK. *Oşko çeyin*) “Oş’a kadar”, *üygəçe* (ÖK. *üygö çeyin*), “eve

kadar”, *ertegeçe* (ÖK. *ertenge çeyin*) “yarına kadar” vs.

15. Bazı bölgelerde sayılarda farklı şekillerin kullanılması: *üçtə kəm cüz* “(yüzden üç eksik) doksan yedi”, *on eki cüz* “(on iki yüz) bin iki yüz”, *ottuz yüz* “(otuz yüz) üç bin” vs.

16. Aydınlatmak, ısıtmak anlamında *carık kıl*- fiili yerine arkaik *carı-*, *çaşı-* fiillerinin kullanılması: *üydün içini carıttım/çaşıttım* “evin içini aydınlattım” vs.

17. Bugünkü Kırgızcada pekiştirme-sınırlama edatı olarak kullanılan *ele* yerine onun ek şeklindeki arkaik *-la* varyantının kullanılması: *menle kegem* (ÖK. *men ele kelgenmin*) “sadece ben gelmişim” vs.

18. Kelimeye sürekli yapılan hareket anlamı katan sıfat-fiil ekleri – *AnAğ* ve *-AğAn* yerine *-kĀk/-Āk* ekleri kullanılır. Örneğin, *kavaak it* (ÖK. *kabanak/kabağan it*) “çok havlayan köpek”, *süsköök/süsöök sıyr* (ÖK. *süzögön uy*) “çok fazla süsen, tos vuran sığır”, *kaçkaak/kaçaaq mal* “ağıldan sıkça kaçan inek” vs.

19. 3. teklik şahıs zamiri *al* ile bunun çekimli şekilleri olan *anı*, *ağa*, *anda*, *andan* yerine sırasıyla *ol*, *onu*, *oğ*, *odo*, *odon* şekillerinin kullanılması: *odon avadıñ bede* (ÖK. *andan albadıñ bele*) “Ondan almamış mıydın?” vs.

20. 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra ilgi halinin tamamen veya yalnızca son ünsüzünün düşürülmesi: *atası koluğa ber* (ÖK. *atasının koluna ber*) “babasının eline ver”, *koylorunu cünüñü satat* (ÖK. *koylorunun cünüñü satat*) “koyunlarının yünüñü satacak” vs.

21. (y)əm<hem, ləkin, ki, (y)u edatlarının kullanılması. Örneğin, *Ben-əm baram*. (ÖK. *Men da baramın*.) “Ben de gideceğim”; *Cahşı-yəm kepsin*. (ÖK. *Cakşı ele keliptirsin*.) “İyi ki gelmişsin.”; *Onu kördüm u iç nərse-yəm deyalvadım*. (ÖK. *Anı kördüm, biroq eç nerse dey albadım*.) “Onu görmesine gördüm, fakat hiçbir şey diyemedim.” vs.

22. Tacikçe ve Özbekçenin etkisiyle Farsça *kəm-*, *na-*, *ser-*, *be(y)-* ön eklerinin kullanılması: *kəmkuwat* “güçsüz, halsiz”, *kəmakıl* “aklı eksik”, *kəmsüt* “sütü az”, *sergəp* “lafı çok, gezeve”, *sergöş* “etli, semiz”, *nataaniş* “tanıdık olmayan, yabancı”, *namakul* “doğru olmayan, yanlış”, *begam* “gamsız; yavaş davranan”, *beymaza* “rahat bırakmayan, huzursuz eden”, *bepərzənt* “çocuksuz, çocuğu olmayan”, *beypul* “parasız” vs

3.3. İçkilik Kırgızları Ağzı Sentaks Özellikleri

1. *Ki*’li cümlelerin kullanılması: *Ayttı ki senin arızın mende tur-sun* “Dedi ki senin dilekçen bende kalsın”, *Men barsam bolot ki, biroq ta ettege işim bar ede* “(Aslında) gidebilirim, ancak yarın bir işim vardı” vs.

2. *Ne... ne...* bağlacıyla oluşturulmuş cümlelerin varlığı: *Ne köröt ne körvöyt. “Görür mü, görmez mi, bilinmez.”, Ekitə üştə бүдүр ne çıғat ne çıkpayt. “Çıkarsa bile iki üç sivilce ancak çıkar.”*

3.4. İçkilik Kırgızları Ağzı Sözvarlığı Özellikleri

Bakinova (1956: 84-99)’da Oş (Güney) ağızlarının sözvarlığına ait zengin örnekler vermekle birlikte Güneybatı (İçkilik) ağızlar grubunun Güneybatı (Oş ve civarı) ağızlarından sözvarlığı açısından çok farklı olmadığını belirtir. Bakinova tek fark olarak komşu ağızlara kıyasla Güneybatı ağızlar grubunda Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin daha fazla kullanıldığını gösterir. Yaptığımız gözlemler İçkilik ağızlar grubunun hem komşu (Oş ve civarı), hem de öteki Kırgız ağızlarından farklı yönlerinin zikrolunan dillerden alıntı kelimelerle ilgili kullanım sıklığıyla sınırlı olmadığını göstermiştir. İçkilik ağızlar grubunda sözvarlığı açısından dikkat çeken yerel özellikler şunlardır:

1. Geç dönem Moğolca kökenli kelimelerin bulunmaması: İçkilik ağızlar grubunda sadece diğer Kırgız ağızlarında değil, Türk dillerinin pek çoğunda yaygın olarak kullanılan Moğolca kökenli kelimeler mevcuttur. Örneğin, *ayıl* < Mo. *ayl* “ev halkı, konu komşu, yerleşke, köy”, *kunacın* ~ *gunacın* < Mo. *gunacın* “3 yaşındaki inek”, *gunan* < Mo. *gunan* “3. yaşındaki tay”, *dülöy* < Mo. *düley* “sağır; anlayışsız, dangalak”, *çida-* < Mo. *çida-* “dayanmak, yetmek”, *uçura-* < Mo. *uçira-* “karşılaşmak, yüz yüze gelmek” vs. Ancak söz konusu kelimeler çoğunlukla XIII-XV. yy.a ait Moğolca katmana ait kelimelerdir. Bununla birlikte Moğolca kelimeler Kazakça, Güney Sibirya’daki Tuvaca gibi Türk dillerinde olduğu gibi Kırgızcaya çeşitli zaman dilimlerinde girmeye devam etmiştir. İçkilik ağızlarında işte bu, yani Orta Moğolcaya ait alıntılar dışında geç dönem Moğolca kelimelere rastlanılmamaktadır. Örneğin, Kırgızcanın kuzey ağızlarında sıkça kullanılan aşağıdaki Moğolca kökenli kelimeler söz konusu ağızlar grubunda hiç görülmez: *kaalğa* < YMo. *haalğa* < OMo. *hağalğan* “dış kapı”, *meeley* < YMo. *beeliy* < OMo. *begeley* “eldiven”, *baçım* < YMo. *baçım* “tez, çabuk”, *kereez* < YMo. *gerees* < OMo. *geriyesü* “vasiyet, son arzu”, *baraan* “silüet, karaltı; gölge” < YMo. *baraan* < *barağan* “koyu esmer, karanlık, koyu” vs.

2. Arapça ve Farsça kelimelerin sözvarlığında önemli bir katman oluşturmaları: Kırgızcada Orta Asya’daki diğer Türk dillerinde olduğu gibi eskiden beri Arapça ve Farsça dil katmanı mevcuttur. Ancak Özbek ve özellikle Taciklerle komşuluğu sebebiyle İçkilik Kırgızlarının diline Kırgızcanın diğer bölgesel varyantlarına kıyasla çok daha fazla Arapça ve Farsça kökenli kelime girmiştir Bu alıntı sözvarlığı katmanına ait bir takım kelimeler yalnızca İçkilik ağızlarında rastlanır ve diğer ağızlarda hemen hemen hiç kullanılmaz. Örneğin, *bəənə* (ÖK. *şılto*) < Fa. *bahāna*

“bahane, gerekçe”, *bəər* (ÖK. *caz*) < Fa. *bahār* “bahar, ilkbahar”, *ilevzi* (ÖK. *ubada*) “verilen söz” < Ar. *levāzım, mətəl* (ÖK. *maḳal*) “atasözü” < Ar. *maḳal* “mesel, öğretici hikaye”, *mesel* (ÖK. *comoḳ*) “masal” < Ar. *maḳal* “mesel, öğretici hikaye”, *hunik* (ÖK. -) “çirkin, güzel olmayan” < Fa. *hunek* “iyi, güzel, hoş”.

3. Ağız özellikli kelimeler: İçkilik ağızlarında bununla birlikte çok sayıda ağız özellikli kelimeler mevcuttur. Söz konusu kelimeler Kırgızcanın diğer ağızlarında hemen hemen hiç kullanılmaz. Örneğin; *sıyır, pada* (ÖK. *uy*) “inek, sığır”: *Padanı əydəp kegen bedə?* “Sığırları (otlaktan) getirmiş miydi?”; *caḳ ~ yaḳ* (ÖK. *may*) < ET. *yaḡ* “yağ”: *Bazardan göş caḳ əm ala kel* “Pazardan et ve yağ da al.”; *kəttə*: (ÖK. *çoḡ*) “büyük”: *çon ata ~ kəttə ata* “(baba tarafından) büyükbaba”; *egiz* (ÖK. *biyik*) < ET. *ediz* “yüksek, yüksek yer” (EDPT 73b *ediz/edi:z*): *Şo tow cüdə egiz eken* “O dağ çok yüksekmış.”; *kəllə* (ÖK. *baş*) “kafa”: *Onu kəlləsi işteveyt* “Onun kafası çalışmıyor”. Ancak, *Başım ooruvatat*. “Başım ağrıyor.”; *aḡıl* (ÖK. -) “ağıl, hayvan barınağı”: *Maldı aḡılga əydappar* “Hayvanları ağıla doğru sür.”.

Sonuç

İçkilik ağızlar grubunun Kırgız diyalektoloji alanında farklı bir konuma sahip olduğu konusunda araştırmacıların çoğu hemfikirdir. Ayırıcı dil özelliklerine bakıldığında ilk olarak Uygurca ve Özbekçe gibi Karluk grubu Türk dillerinin büyük etkisi hissedilmektedir. Fonetiğinde *l* > *ø*, iç seste *l* sesiyle ilgili bir ilerleyici benzeşmenin olmayışı gibi ses olayları, başta pronominal n'nin bulunmayışı örneği olmak üzere morfolojisinde görülen pek çok benzerlik üzerinde durduğumuz ağızlar grubunu Özbekçeye yaklaştıır. Bununla birlikte Türk dillerinde ender görülen ses erimesinin önlenmesi için zayıf ünsüzlerin güçlü ünsüze dönüşmesi (*y* > *g*, *w* > *g*) olayının İçkilik ağızları yanı sıra Uygurcada da görülmesi ve diğer benzerlikler bu iki idiom arasında karşılıklı etkileşimin varlığına işaret etmektedir. Ancak bu durumu dil etkileşiminden daha çok İçkilik Kırgızlarının şekillenmesinde hem bugünkü Uygurları, hem de Özbekleri oluşturan Türk boylarının üslendiği aktif role bağlamak daha doğru olacaktır. Uygur ve Özbeklerde rastlanan etnik boy isimlerinin İçkilik Kırgızları arasında da bulunması bu görüşü ayrıca desteklemektedir.

Aynı şekilde Türkmenlerle ortak boy isimlerinin bulunması ve ön seste istikrarsız da olsa *k* > *ğ*, *k* > *g*, *t* > *d* ötümlüleşmesi gibi bazı ağız özellikleri İçkilik ağızlar grubunda bir Oğuzca alt katman olabileceğini düşündürmektedir. Birincil uzun ünlülerin diğer Kırgız ağızlarına kıyasla çok daha fazla örnekte korunmuş ve bunlardan büyük bir kısmının bugünkü Türkmencedeki örneklerle örtüşüyor olması da son görüşü destek-

ler nitelikte bir özelliktir.

İçkiliklilerin dilindeki dikkat çeken başka bir husus da bu ağızlar grubunun sözcük varlığında geç dönem Moğolca kelimelerin bulunmasıdır. Bu durum açıkça Güneybatı (İçkilik) Kırgızlarının diğer Kırgız boylarından farklı olarak XVI. –XVIII. yy.da Moğol dilli Cunganlarla herhangi bir teması bulunmadığının bir göstergesidir.

İçkilik boy isimlerinde görülen zenginlik İçkilik Kırgızlarının etnogenetiğinde çok sayıda Türk veya haricî etnik grubun aktif rol aldığı, bugünkü İçkiliklilerin yaşadığı bölgede geçmişten bugüne bu etnik grupların birbiri içerisinde erimiş olduğunu ve bugünkü İçkiliklilerin alt katmanını oluşturduğuna işaret etmektedir. İçkiliklilerin ağız özelliklerindeki kimi tutarsızlık ve istikrarsızlıklar bu farklı alt katmanların etkisiyle ilgili olmalıdır. İçkilik Kırgızlarının dilinin öteki Kırgız idiomlarından genel olarak çok farklı olmayışı İçkiliklilerin yaygın bir Kırgız üst katmanına sahip olmasıyla açıklanabilir.

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV E. (1966), *Kırgız Tilinin Govorloru*, Til Cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.
- ABDULDAYEV E. (1956), *Kırgız Tilinin Çatkal Govoru*, Til Cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.
- ABDULDAYEV E., MUKAMBAYEV C. (1959), *Kırgız dialektologiyasının oçerkteri*, İlim, Frunze.
- AHMATOV T. (1959), *Kırgız Tilinin Talas Govoru*, Til Cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.
- ABDULDAYEV E., BAKİNOVA G. vd. (1960), *Tyan-Şandık Kırgızdardın tilindegi özgöçölüktör*, Til cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.
- ABDULDAYEV E., BAKİNOVA G., BEYŞEKEYEV N. (1955), *Özbekstandağı Kırgızdardın Tilindegi Cergiliktüü Özgöçölüktör*, Til cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.
- ABRAMZON S. M. (1971), *Kırgız i ih etnogenetiçeskiye i kulturnıye svyazi*, Nauka, Leningrad.
- ALİMOV R. (2010), “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri“, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010) s. 251-268.
- ARİSTOV N. A. (1894), “Opıt vıyasneniya etniçeskogo sostava kirgiz-kazakov Bolşoy ordı i Kara-Kırgızov, Na Osnovanii Rodoslovniı Skazaniy İ Svedeniy O Suşcestvuyuşçih Rodovih Deleniyahi İ O Rodovih Tamgah, A Takje İstoriçeskih Dannih İ Naçinayuşçihsy Antropologičeskih İssledovaniy, *Jivaya Starina*, Sankt-Peterburg, Sayı 3-4 (1894), s. 391-486.
- BAKİNOVA G. (1955), *Isık-Köl Govorunun Materialdarınan*, Til Cana Edebi-

yat İnstitutu Basması, Frunze.

BAKİNOVA G. (1956), *Kırgız tilinin Oş govorloru*, Til cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.

BAKİNOVA G., KONDUÇALOVA S., SIDIKOV S. (1959), *Kırgız Tilinin Çüy govoru*, Til Cana Edebiyat İnstitutu Basması, Frunze.

BATMANOV İ. A. (1938), *Severnıye Dialekti Kirgizskogo Yazıka*, Kırgızstan, Frunze.

CLAUSON G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford.

ÇOROTEGİN T., ÖMÜRBEKTEGİN T. (1996), “Hunnu doorundagı babalarımız”, *Kırgızdar* (ed. Cusupov K.), Bişkek, Kırgızpoligrafkombinat.

KARATAYEV O. (2003), *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Manas Üniversitesi Basması, Bişkek.

KAYIPOV S. (2010), “Ethnological Review of the Van Kyrgyz”, *International Journal of Central Asian Studies*, 2010/14 Seoul, Korea, s. 181-199.

KILIÇ F. (2003), *Kırgız Türkçesinin İçkilik Ağzı. KÖK Araştırmalar V/1 Bahar*, s. 79-135

LESSING F. D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük* (çev. G. KARAAĞAÇ), I (A-N), II (O-C(Z)), TDK Yayınları, Ankara.

MUKAMBAYEV C. “Kırgız Tilinin Dialektlerinin Klassifikatsiyası”, *Mugalimder Gazetası*, 24 Ocak 1957 sayısı.

MUKAMBAYEV C. (2009), *Kırgız tilinin dialektologiyalık sözdüğü*, Manas Üniversitesi Basması, Bishkek.

PETROV K. İ. (1960), “Etnogenez kirgizov i ih dvijeniye a Tyan-Şan v XIII-XV vv.”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Seriya Obşçestvennih Nauk, II/3 (İstoriya)*, Frunze, İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR.

UMAR UULU T. (1991), *Kırgız Sancırası*, Bişkek, Arım.

VALİHANOV, Ç. (1958), “Oçerki Djungarii”, *İzbrannıye Proizvedeniya, Pod red. Margulana*, Alma-Ata, Gılım.

YUNUSALİYEV B. (1956), “K voprosu o formirovanii obşçenarodnogo kirgizskogo yazıka”, *Trudi İnstituta Yazıka i Literaturı Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, Sayı 4 (1956), s. 41-45.

YUNUSALİYEV B. (1971), *Kırgız Dialektologiyası*, Frunze, Mektep.

KISALTMALAR

Ar. : Arapça

EDPT : *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*

ET. : Eski Türkçe

Fa. : Farsça

Kaz. : Kazakça

Mo. : Moğolca

OMo. : Orta Moğolca

ÖK. : Ölçünlü Kırgızca

YMo. : Yeni Moğolca